

Vis A Vis

MEDEDELINGEN VAN DE STICHTING FAMILIE VIS VAN ZAANDIJK

Tekening door dochter Ine

ZIJN VERBLIJF IN ZAANDIJK

In dit nummer:

- 318 Herman Heijenbrock
- 321 Kort vervolg op 'De familie Vis en de Zaanse molens'
- 324 Oliemolen De Bonte Hen
- 325 • Mutaties op de genealogische staat van Jacob Vis en zijn nageslacht
 - Bestuur
 - Familiereünie

Een korte levensbeschrijving

De schilder Herman Heijenbrock is vooral bekend geworden als industrieschilder. Van de uitbeelding van de werkende mens en de industrie heeft hij zijn levenswerk gemaakt. In Vis A Vis nr. 36 is 'Rijstpellerij De Unie', een pastel van hem uit 1915, afgebeeld. Johan Coenraad Herman Heijenbrock is op 27 juli 1871 in Amsterdam geboren. Na enkele jaren verhuist het gezin Heijenbrock naar Rotterdam, waar zijn vader eerst directeur van een broodfabriek is en later een magazijn voor scheepsbenodigdheden drijft. In de Rotterdamse haven doet hij veel kennis op over de goederen die daar verladen worden. Van zijn 17e tot zijn 19e jaar volgt hij tekenlessen op de tekenacademie in Rotterdam. Aan het einde van zijn leerjaren krijgt hij voor een interieurschildering een prijs van f 40,-, welk bedrag hij besteedt aan een reis naar België. Daar doet hij in de Borinage de eerste indrukken op van de zware industrie, de mijnen en de

*Uitzicht op de Zaan vanuit Lagedijk 56.
Olieverfschilderij van Herman Heijenbrock*

ijzergieterijen. De in dat industriegebied heersende werk- en levensomstandigheden maken diepe indruk op hem.

Hij vindt eerst een werkring als decoratieschilder in een van de theaters in Antwerpen, daarna wordt hij journalist-tekenaar bij het *Rotterdamsch Nieuwsblad*. Die baan geeft hij op om samen met zijn vriend Jan de Waardt voor en van de kunst te leven. Zij gaan in Noordwijk wonen, waar Heijenbrock duinlandschappen, bollenvelden, dorpsgezichten en het polderland schildert.

Op 2 maart 1899 huwt Herman Heijenbrock Dora des Amorie van der Hoeven. Zij studeert aan de universiteit oude talen en geschiedenis, is feministe en voorvechtster voor het vrouwenkiesrecht. Aan de Melkweg in Blaricum laten Herman en Dora een huis met atelier ('fluos') bouwen, waarvan hij de bouw intensief begeleidt en waar hij tot zijn dood zal blijven wonen.

Zij krijgen twee dochters. Het huwelijk eindigt op 21 februari 1923 met de dood van Dora.

In de jaren 1890 - 1914 heeft Heijenbrock vele reizen in Europa gemaakt. Nog voor zijn huwelijk maakt hij een tweede reis naar de Borinage, welke reis hij als een ommekeer in zijn leven

ervaart. De huwelijksreis brengt hem eerst naar Wenen en daarna naar Servië en Bosnië-Herzegowina. In 1902 en 1903 gaat hij weer naar de Borinage.

Omstreeks 1905 brengt Heijenbrock een bezoek aan het hoogovenbedrijf 'Phoenix' te Hörde bij Dortmund, hiertoe uitgenodigd door de directeur van dat bedrijf, Willem van Vloten, een zwager van Frederik van Eeden. Dit bezoek heeft grote invloed op zijn werk gehad; hij was gefascineerd door het hoogovenbedrijf.

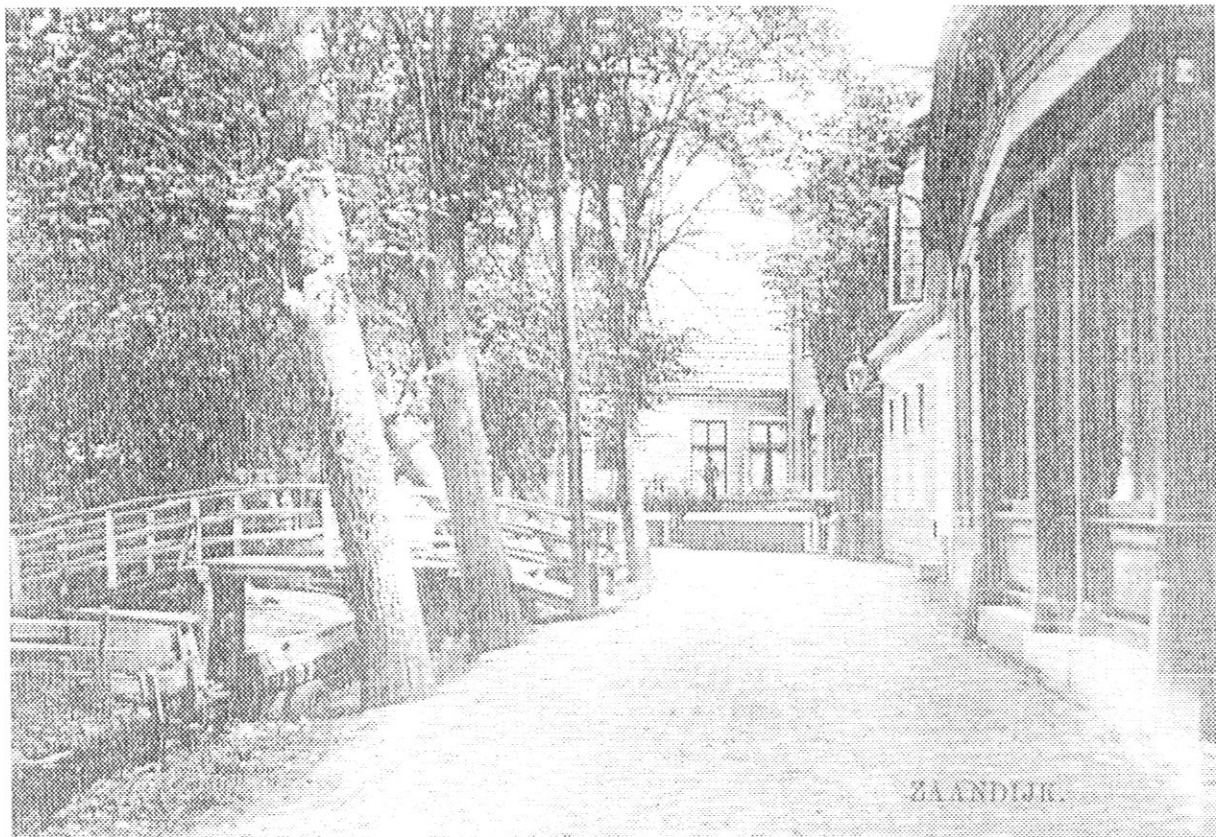
Tot de eerste wereldoorlog heeft Heijenbrock nog vele reizen gemaakt, naar Engeland, Schotland en Wales, naar Zweden en daarna nog naar Duitsland, België en Luxemburg. En steeds opnieuw trekken hoogovens, walswerken, ijzergieterijen en staalwerken zijn bijzondere aandacht. Zijn werk wordt in Duitsland en in Engeland tentoongesteld.

Het uitbreken van de eerste wereldoorlog maakt buitenlandse reizen niet meer mogelijk.

Inmiddels heeft zijn werk ook in Nederland bekendheid gekregen en hij wordt in de gelegenheid gesteld ook de Nederlandse industrie uit te beelden, o.a. in de mijnstreek, Twente, de Zaanstreek en Rotterdam en omgeving. Na 1918 is hij in Nederland blijven werken.

Het moet tijdens de eerste wereldoorlog of vlak erna geweest zijn dat hij met zijn gezin enige tijd in Zandijk heeft verbleven. Hij woont dan op Lagedijk 56, het huis van de machinefabrikant P.M. Duyvis, die met zijn gezin naar 'fluos' in Blaricum is gegaan, een vorm van huizenruil. Pieter Mattheus Duyvis, een zwager van Jan Marinus Vis, ontvangt als dank van Heijenbrock het olieverfschilderij 'Uitzicht op de Zaan vanuit Lagedijk 56, Zandijk', waarvan hierbij een afbeelding is afgedrukt. Op dit schilderij is links de molen De Ooievaar en daarnaast de oliefabriek De Wachter van de fa. Teunis Crok te zien. Aan de andere kant van de Zaan valt vooral de silo op van de oliefabriek van Teeuwis Duyvis. Lagedijk 56 is een prachtig lang houten Zaans huis, dat in de lengte langs de weg is gelegen. In de dagen dat Heijenbrock er verbleef was de wegsloot met de vele bruggetjes er nog. Bij het huis van P.M. Duyvis hoorde toen een overtuin die over een bruggetje te bereiken was. Het huis is later betrokken door Caron en vervolgens door Bakker. Thans wordt het bewoond door oud-notaris Zegers. Door zijn zwerftochten door de Rotterdamse

havens heeft Heijenbrock grote belasting gekregen voor de grondstoffen en producten die daar uit verre landen werden aangevoerd. Hij heeft er een grote verzameling van aangelegd, die in 1922 is tentoongesteld in het Amsterdamse Stedelijk Museum. Een jaar later wordt de vereniging 'Het Museum van den Arbeid' opgericht, met als doel de collecties van Herman Heijenbrock te onderhouden en uit te breiden. Hij wordt aangesteld als onbezoldigd directeur. Enkele jaren later stelt de gemeente Amsterdam het schoolgebouw op de hoek van de Rozengracht en de Marnixstraat ter beschikking van het museum. Nadat Heijenbrock in 1948 is overleden wordt het museum in 1951 gesloten. In het museum-pand wordt het 'Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek' (NINT) gehuisvest, dat sinds enkele jaren is omgevormd tot NewMetropolis, een gloednieuw museum met interactieve tentoonstellingen aan het Oosterdok in Amsterdam, waar zich ook een belangrijk deel van de pastel- en schilderijencollectie van Heijenbrock bevindt.

De Lagedijk in Zandijk omstreeks 1920. Het tweede huis rechts met het open bovenraam is nr. 56, het woonhuis van P.M. Duyvis. Links het bruggetje naar de Bosstraat, daarachter, tegenover nr. 56, moet het bruggetje naar de overtuin van P.M. Duyvis liggen.

'DE FAMILIE VIS EN DE ZAAANSE MOLENS'

Kort vervolg

In de nummers 29, 30 en 31 van *Vis A Vis* verscheen een kleine serie artikelen over o.a. het molenbezit van onze familie. Zeker na de boeiende voordracht op de familiereünie in 1998 door de heer Van Leeuwen, molenaar van de verfmolen De Kat, en het bezoek aan die molen, leek het mij niet misplaatst in onze periodiek iets te vertellen over de geschiedenis van de windmolen in het algemeen, over het ontstaan van het eerste industriegebied in de wereld en tenslotte iets over het leven en werken op deze molens aan de Zaan.

De oorsprong van de windmolen dient gezocht te worden in Arabische landen. Het vermalen van graankorrels tot meel geschiedde in de oudheid met de hand totdat men in een streek, die gedeeltelijk tot Afghanistan en Iran behoorde, op het idee kwam er windkracht voor te gebruiken. In dit gedeelte van de wereld was water een schaars artikel dus kon hier geen sprake zijn van watermolens, die al eerder bestonden. De wind waaide in deze streken vrijwel steeds uit dezelfde richting zodat een draaibare opstelling van de eerste windmolens niet nodig was. Men moet zich van deze molens niet te veel voorstellen. Zij bestonden uit een kast, een aantal wieken aan een as en dat was alles. Voor vergroting van de windvang kon de molenaar een aantal driehoekige zeilen aanbrengen. Later toen de windmolens ook in andere gebieden gebouwd werden, maakte men de opstelling draaibaar zodat men de molen op de wind kon zetten. Een tijdlang dacht men dat via de kruistochten de molens in West-Europa gekomen zijn maar dit wordt thans betwijfeld. Omstreeks 1180 moeten er aan de kust van Normandië en in Engeland, eveneens aan de kust, windmolens gestaan hebben. In onze lage landen, maar dan in de hogere delen, bestonden reeds watermolens voordat de eerste windmolen zijn intrede deed. In het algemeen kunnen wij zeggen dat de windmolen hier in de 13e eeuw zijn intrede heeft gedaan. In een akte van 1240 wordt een windmolen bij Merum, ten zuiden van Roermond, vermeld. Dit sluit aan op een eerste windmolen in Keulen

*Standaardmolen in het Land van Maas en Waal.
Foto Jan Hajo Vis.*

waarvoor een jaartal van 1222 vermeld wordt. Een ander document vermeldt dat Floris V aan de burgers van Haarlem het recht op een windmolen verleende en wel in 1274. Met de windmolens kwamen typische molenaarsuitdrukkingen in onze taal en ook daar aan kan men ongeveer de komst van deze bouwsels vaststellen. Nu moet men niet denken dat het hier molens betrof zoals wij die thans op de Zaanse Schans kunnen bewonderen. Het waren zogenaamde standaardmolens, bestaande uit een zware houten kast met vier wieken, draaibaar om een zware sterk geschoorde as. Gelukkig zijn er van dit type een behoorlijk aantal bewaard gebleven. De meesten hiervan in prachtige staat. De Engelsen noemen dit type 'Pole Mills' en op een afbeelding van Nieuw-Amsterdam, het tegenwoordige New York, ziet men deze molens naast de huizen. Later heeft men de voet van de zware paal met de schoren afgedekt.

Deze oudste molens waren uitsluitend meelmolens. De boeren die hier verplicht hun tarwe brachten, moesten een gedeelte van de opbrengst afstaan aan de heer, de graaf of andere hoogwaardigheidsbekleders. De afgebeelde standaardmolen staat in het Land van Maas en Waal en zag er in 1976, toen ik de foto maakte, prachtig onderhouden uit.

De watermolens die met windkracht werkten, zijn van later datum. Door hun ontwikkeling zijn in de 17e eeuw de droogmakerijen in Noord-Holland te verwezenlijken geweest.

Hoe is het gekomen dat juist aan de Zaan het eerste industriegebied, waarschijnlijk van de wereld, is ontstaan. Voor een verklaring moeten wij tot de tijden van Karel V teruggaan. En ook de tijden daarvoor. Er bestond toen een zeer levendige handel en scheepvaart op de landen aan de Oostzee. Zeker zo belangrijk als later de handel op het Verre Oosten. De Zaanstreek had hier een groot aandeel in. Onder andere werden vis en zout naar de Oostzeelanden gebracht en tarwe, rogge, hennep- en raapzaad en niet te vergeten hout op de terugreis meegenomen. Een grote scheepsbouw was het directe gevolg van deze activiteiten. Goedkope en gemakkelijke afvoer van eindproducten over het water van de Zaan was eveneens een gunstige factor. En zeker moet niet vergeten worden dat in tegenstelling tot de steden er in de Zaanstreek geen gilden bestonden die een vrij ondernemerschap in de weg stonden. Bovendien waren ondernemerschap en werklust in de Zaanstreek volop aanwezig. En tenslotte: wind was en is er in de Zaanstreek genoeg!

Tenslotte komen wij bij het personeel dat op de molen werkte. Dat verschilde sterk in aantal.

Van ongeveer 5 of 6 bij een houtzaagmolen, een oliemolen en een pelmolen tot 40 à 50 of zelfs meer op een papiermolen. Het was in het algemeen zwaar en lang werk, onder voor de gezondheid slechte omstandigheden. In de oliemolens was het personeel door het oorverdovende lawaai van de heien stokdoof, in de pelmolens moet enorm veel stof gehangen hebben, niet best voor de longen. Ook in de loodwitmolen, waar de basis voor de gelijknamige verfsoort gemaakt werd, waren de omstandigheden slecht. Loodwit mag in verband met zijn giftigheid al lang niet meer gebruikt worden. De mensen die op deze molens werkten zullen bepaald niet oud geworden zijn. Het loon was karig; als men een ongeluk kreeg en niet meer werken kon was men op de bedeling aangewezen en de meeste bazen deden niets aan een oudedagsvoorziening. Wij moeten daarbij niet uit het oog verliezen dat het buiten de Zaanstreek en in andere beroepen niet veel beter was.

In een oliemolen stond men op stukloon en daarbij werd per verwerkte last, ongeveer 2000 kg, betaald. Geen wind, geen inkomen en bij vrijwel alle molens werd in de zomer, wanneer de molenmakers het groot onderhoud verrichtten, niets uitbetaald. Het personeel werd geacht de boeren te helpen en zo wat geld te verdienen. En was er geen wind, dan moest het personeel het kleine onderhoud voor zijn rekening nemen, zonder betaling! Bij gunstige wind waren tal van molens 24 uur in bedrijf. De bemanning maakte dan dagen van 16 uur en zelfs meer. Vooral pelmolens waren in de regel dag en nacht in bedrijf als de wind dat toeliet. Bij gunstige wind was de bemanning van een pelmolen alleen zondagmorgen tot maandag-

Gezicht op de oostelijke Zaanoever vanuit Zaandijk omstreeks 1900. Op de voorgrond de oliemolens De Windhond en De Ooievaar en de oliefabriek De Wachter.

De oorspronkelijke molen De Kat in of voor 1904, met daarachter oliemolen De Wind en op de achtergrond pelmolen De Jonge Prinses.

morgen thuis. Voor de rest van de tijd waren zij op de molen waar zij ook sliepen. Op de schuurzolder waren hiervoor kooien. Om te eten en te slapen wisselden de personeelsleden elkaar af. De hutjongen haalde per dag eenmaal in het dorp het ongekookte eten voor zijn maats op. In de zogenaamde hut werd gekookt en gegeten. Het brood kwam eveneens van huis. En gort was er in overvloed. Er werd eenmaal in de week pannenkoek, dikkekoek of broeder gegeten. Melk, ook voor de katten, werd van een boer uit de omgeving betrokken. In de hut zorgde de hutjongen, soms een volwassen man en vader van een gezin, voor de koffie en soms thee. Als jongen op de molen gekomen, bleef hij dikwijls in de functie van hutjongen, tot het bittere einde. Alle klussen op de molen diende hij op te knappen, zo ook het met de roeiboet wegbrengen van de verkochte gort. Met de kennis van nu is het ontstaan van vele molenbranden in pelmolens vrij zeker veroorzaakt door explosieve stofmengels. Maar ook het werken op een houtzaagmolen was niet bijzonder prettig. Ook hier maakte men zeer lange dagen en het in het donker losmaken van stammen uit houtvloten moet naast gevaarlijk zeker in de winter niet prettig geweest zijn. In de houtzaagmolen werd de eerder genoemde hutjongen de kotjongen genoemd. En werken op een volmolen, altijd in de stank van urine, was zeker evenmin een pretje. Het personeel op de verfmolens vormde in zoverre een uitzondering dat zij in de regel op uurloon stonden. Maar ook hier moet de stoffige omgeving geen ideale plaats om te werken zijn geweest. Het in de meeste gevallen ontbreken van enige oudedagvoorziening maakte het noodzakelijk dat veel van de molenarbeiders bleven doorwerken tot het echt niet meer ging. Enkele jaren geleden las ik een boekje waarin de herinneringen van een hutjongen opgete-

kend waren, een hutjongen van De Jonge Prinses. Deze molen heeft bij de Kalverringdijk gestaan, vlak bij de grens van Zaandam en Wormerveer. In dit verhaal komt een medewerker op de molen voor van in de 80 jaar die om financiële redenen wel moest blijven werken. Het is niet verwonderlijk dat zulke arbeidsomstandigheden een terechte voedingsbodem vormden voor het werk van mensen als Domela Nieuwenhuis. Men moet echter, hoe schrijnend de omstandigheden ook waren, deze zien in het kader van die tijd en niet zoals wij er nu over denken.

Hoe stond onze familie, tot de bazen behorend, daar nu tegenover? Eigenlijk weten wij daar erg weinig van. Van onze stamvader Jacob Vis, eigenaar en mede-eigenaar van een groot aantal oliemolens, wordt in Vis A Saandyk gememooreerd dat hij als bestuurslid van het departement Koog en Zaandijk van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in de zomer van 1820 met drie notabelen een bezoek heeft gebracht aan Frederiksoord. In deze Kolonie van Weldadigheid, opgericht door generaal Van den Bosch, wensten zij zich op de hoogte te stellen van de levensomstandigheden van de kolonisten. Zij hebben er gesproken met verscheidene in Frederiksoord wonende Koger kolonisten. De enige voorzichtige conclusie die hieruit getrokken kan worden is dat Jacob Vis een voor die tijd vooruitstrevend man geweest moet zijn.

Jan Hajo Vis

Geraadpleegde literatuur:

P. Boorsma, Duizend Zaanse Molens. Amsterdam, 1958.

J.Th. Balk, Kijk op molens. Amsterdam, 1979.

Drs. H.A. Visser, Zwaaiende wieken. Arnhem, 1979.

Dirk Vis en Jacob Vis JCz, Vis A Saandyk. 1974.

Foto Jan Hajo Vis.

OLIEMOLEN DE BONTE HEN

Bovenstaande foto is in 1976 genomen vanaf de Zaanse Schans. De Bonte Hen is de meest noordelijke van de rij molens aan de Kalverringdijk op de Zaanse Schans. Deze molen is omstreeks 1693 gebouwd. Op 27 januari 1693 biedt Claes Ijsbrantse Brant te koop aan 'een houtsaegersmolen genaemt de bonte hen, staende op de saen aen de oost zijdt, tussen de os en de wolff', welke laatsten beide oliemolens waren. De verkoop van de molen werd opgehouden, maar op 3 maart 1693 werd hij eigendom van Claes Jansz. Kee. Waarschijnlijk behoorde hij tot de eerstelingen onder de zaagmolens en is hierna gesloopt om plaats te maken voor een oliemolen, die al spoedig gebouwd zal zijn.

Op 12 november 1693 werd genoemde Claes Jansz. Kee deelhebber in een assurantiecontract met 'de moole de bonte Hen'. Bekend is dat de molen bij de oprichting van het Olieslagerscontract in 1727 als 'dubbele' oliemolen was ingericht. Op 13 september 1846 kwam de molen voor een bedrag van f 4000,- in bezit van Teunis Crok, koopman te Koog aan de Zaan.

Op 17 juli 1890 werd De Bonte Hen door de bliksem getroffen. Er ontstond geen brand, maar de schade was groot. Het jaar daarop werd hij bij de toen opgerichte firma Crok en Laan onderge-

bracht en tot 1911 gebruikt als zogenaamde proefmolen. Op de molen werd door verwerking van monsters bepaald hoeveel olie er zou kunnen worden gewonnen uit voor de stoomoliefabriek bestemde grondstoffen.

Op 12 juli 1920 vond wederom blikseminslag plaats, maar een begin van brand kon worden geblust. Op 1 juli 1925 werd de molen nogmaals door brand bedreigd, maar ook nu kon het door onbekende oorzaak ontstane vuur bijtijds worden gedoofd. Het jaar daarop kwam De Bonte Hen definitief tot stilstand en raakte tenslotte in een sterk verwaarloosde staat. In het najaar van 1936 werd de molen tot stellinghoogte afgebroken. Onderchtkant en schuur zijn daarna jarenlang als opslagplaats in gebruik geweest. In 1973 is het molenrestant door 'De Zaanse Molen' aangekocht en in een tijdsbestek van vijf jaar tot complete oliemolen hersteld. In 1975 was het uitwendig herstel gereed. De ijzeren rollen waarop de kap kruit, as en roeden zijn afkomstig van de in 1964 verbrande oliemolen De Koperslager te Zaandijk. De Bonte Hen wordt nu op geregelde tijden in werking gesteld.

Gegevens ontleend aan :

Molens in Noord-Holland, inventarisatie van het Noordhollands molenbezit. Amsterdam, 1981.

Mutaties op de genealogische staat van Jacob Vis en zijn nageslacht

Ciddbaa	Martine Vis trouwt Leiden 2 september 2000 Frank Eduard Koek, geb. Leiden 11 juni 1969, zoon van Hendrik-Willem Koek en Elisabeth Rauh.
CIVdccb	Leo Felix Lester, geb. Londen 10 april 2000, zoon van Nicholas Clive William Meinard Lester en Alexandra Gladys Wanchope.
CIVdedba	Johan Anton Eduard Verkade, geb. 11 februari 1942 (correctie). Uit het huwelijk van Anna Jacoba Elisabeth de Boer en Johan Anton Eduard Verkade 2 kinderen.
CIVdedbaa	Jan Willem Verkade, geb. Zaandam 15 februari 1976.
CIVdedbab	Michiel Verkade, geb. Zaandam 23 augustus 1978.
CIVdedbb	Margaretha Johanna de Boer woont samen sedert 1975 met Pieter Dudink.
CIVdedbc	Aagje Antje de Boer is overleden 4 juni 1974.
CIVdedbd	Drs. Klaas de Boer, kwaliteitsbeheerder bij meelfabriek MENEBA, trouwt Zaandam 12 april 1977 Simone Sabel, dochter van Klaas Sabel en Hendrika Dijkman. Uit dit huwelijk 3 kinderen.
CIVdedbda	Maarten Anne de Boer, geb. Zaandam 15 april 1983.
CIVdedbdb	Jacob Jan de Boer, geb. Zaandijk 9 april 1986.
CIVdedbdc	Rens Willem de Boer, geb. Koog aan de Zaan 23 oktober 1988.
CVIIfbbab	Doena van den Hoven, geb. Amsterdam 24 januari 1999, dochter van Margaretha Janette Kuyt en Albert Willem van den Hoven.

STICHTING FAMILIE VIS VAN ZAANDIJK

Secretariaat: Gerlag J. Vis Jr, Langeland 41, 1602 KC Enkhuizen

BESTUUR

Op de bestuursvergadering van 14 oktober 2000 is Gerlag J. Vis Sr - zoals reeds aangekondigd in de vorige Vis A Vis - afgetreden als bestuurslid.

De vergadering is voor deze gelegenheid gehouden te zijnen huize in Enkhuizen. Namens het bestuur heeft de voorzitter grote waardering uitgesproken voor de wijze waarop hij aan het werk van het bestuur heeft deelgenomen, waar- bij in het bijzonder zijn artikelen over de 'Rijstpellerijen in de Zaanstreek' nog eens zijn gememoreerd.

FAMILIEREÛNIE

In 2002 zal het 30 jaar geleden zijn dat onze familiestichting werd opgericht. In het bestuur bestaat nu het plan in dat jaar wederom een familiereünie te organiseren. Gedacht wordt aan de tweede helft van mei 2002 in het Zaanse museum op de Zaanse Schans, waar dan tevens een (bescheiden) tentoonstelling over de familie Vis ingericht zou kunnen worden. Nadere mededelingen hierover in de volgende Vis A Vis.

REDACTIE :

Anna M. Gosman -Vis, Vijverlaan 48,
3062 HL Rotterdam
Piet Vis, De Wittestraat 5, 4301 MV Zierikzee